

A *be* és a *bele* igekötős igék szemantikája és gyakorisága*

Dolgozatomban a *be* és a *bele* igekötőket vizsgálom: arra keresem a választ, hogy ez a két elem milyen jelentéstartományokban fordulhat elő egymás szinonimájaként. Célom annak igazolása, hogy a *bele* igekötős igék gyakrabban utalnak konkrét, fizikai értelemben vett, egy adott irányba tartó mozgásra, míg a *be* igekötővel alkotott igék többször fejeznek ki absztrakt mentális tartalmakat; jelentésük könnyebben, gyakrabban absztrahálódik, mint a *bele* igekötős igék jelentése.

Feltételezéseimet a Magyar Nemzeti Szövegtár 2.0.5-ös verziójában (a továbbiakban: MNSZ2) végzett gyakorisági vizsgálatokkal és az azokra épülő számszerűsíthető adatokkal kívánom alátámasztani.

A kutatás alapjául Szili Katalin szemantikai kategorizációs modellje (Szili 2005a, Szili 2005b) szolgált, melynek elkészítése során az igekötők tartálymodellhez viszonyított jelentését vette alapul. Ebbe a rendszerbe illesztettem be a különböző *be* és *bele* igekötős igéket A magyar nyelv nagyszótárában (Nsz.) szereplő igekötői jelentések szerint.

Kulcsszavak: igekötő, tartálymodell, irányjelentés, példánygyakoriság, szinonímia

1. Az igekötőkről

Az igekötőket a mai magyar grammatika külön szófajként tartja számon – bár morfoszintaktikai szempontból ez a kategória sok hasonlóságot mutat a határozói és a predikatív vonzattal (Kiefer–Ladányi 2000: 460). Az igekötő olyan másodlagos predikátum, „mely összetett eseményt kifejező mondatokban jelenik meg, és melynek logikai alanya az ige *patiens* szerepű vonzata” (É. Kiss 2004: 43). A határozószóktól való elhatárolása sem mindig egyértelmű. Nem prefixum, hiszen nem alkot az igével elválaszthatatlan szintaktikai egységet: például a tagadó szerkezetben az ige mögé kerül (külön szóalak formájában), illetve eldöntendő kérdésre adott válaszként önállóan is alkothat megnyilatkozást. Szintaktikai viselkedése alapján preverbumnak tekintjük. Ebben a megközelítésben az igekötőknek az igemódosítókön belüli elhatárolása vet fel kategorizációs kérdéseket, de az elkülönítés során szempontként szolgálhat, hogy az igekötő nem funkcionál vonzatként (Kiefer–Ladányi 2000: 463). Funkcióját az ige szemantikai szerkezete határozza meg, ugyanakkor az igekötő specifikálja az ige folyamatjelentését, hatással van annak összetett jelentésszerkezetére – akár több alszerkezet vonatkozásában is. „A három alszerkezet szemantikai megléte az ige funkcionálásából vezethető le.¹ Az alszerkezetek sematikusak, amelyeket az adott mondat vagy szöveg valamely eleme ki tud dolgozni, szemantikailag részletezni” (Tolcsvai Nagy 2017: 317). Ennek értelmében beszélhetünk irányjelentéssel bíró,

* Ezúton is szeretném megköszönni Kugler Nórának a dolgozat írása során nyújtott szakmai segítségét, valamint lektoraimnak és szerkesztőimnek a hasznos megjegyzéseiket, melyekkel a kézirat javítására ösztönöztek.

¹ A három alszerkezet: 1. a temporális viszony; 2. a folyamat eseményszerkezete; 3. a figurák.

aspektus- és akcióminőség-képző, valamint jelentésspecializáló szerepű igekötőkről (Balogh 2000: 267–268). A dolgozat funkcionális szempontból vizsgálja a *be* és *bele* igekötős igéket, és nem foglalkozik részletesen azok alszerkezeteinek működésével, illetve változásaival.

A következőkben az igekötők jelentésrétegeit fogom tárgyalni – megalapozva a vizsgálatom elméleti keretét. Ezt követően Szili (2007) – *be* és *bele* igekötős igéket szemantikai szempontból csoportosító – kategóriarendszerének általam átdolgozott verziójának bemutatása következik. A modellbe besoroltam a *be* és a *bele* igekötős igék Nszt.-ban található jelentéseit, ezzel átláthatóbbá téve az igekötős igék jelentéseit, viszonyulását az irányjelentéshez, illetve a tartálymodellhez. Ennek során kirajzolódnak a modellben mintázatok – például melyik kategóriában fordul elő a legtöbb ige, melyik csoportokban gyakoribbak a *be* vagy *bele* igekötős alakulatok –, melyek alapján levonom következtetéseimet. Többek között választ keresek arra a kérdésre, hogy a mintázatok alapján megállapítható-e, hogy a *be* igekötős igék gyakrabban távolodnak el az irányjelentéstől. Következtetésem igazolásaként korpuszalapú vizsgálatokat végzek, ugyanis fontosnak tartom ütköztetni a szemantikai, kvalitatív elemzési módszert számosítható, kvantitatív (nyelvi adatokon alapuló) vizsgálatokkal. Gyakoriságvizsgálatokat végzek (példánygyakoriság, relatív gyakoriság, típusgyakoriság) annak céljából, hogy igazoljam a kategóriarendszerben és a szakirodalomban is megjelenő nézetet, miszerint a *be* igekötős igék könnyebben absztrahálódnak, veszítik el irányjelentésüket.

2. Jelentésrétegek

A *be* és a *bele* önálló jelentése hasonló: mindkét lexéma lativusi irányt jelöl. (Önálló jelentés alatt az igétől független, sémaszerűen előhívható, konvencionálódott és leginkább begyakorlott jelentést értem.) Tartálymodellel szemlélítve: a TARTÁLYBA befelé irányuló mozgás, történés asszociálódik hozzá, az igekötő jelentése ennek a profilálása. Ugyanakkor a két elem jelentése között különbség is megfigyelhető: a *be* jelentésének középpontjában maga az irány, a TARTÁLYBA befelé jutás áll, a *bele* azonban utal a cselekvés/történés végkifejletére, az okozott állapotra is ('a bekerülés után az a valami benne lesz a TARTÁLYban'). Tehát a *be* jelentése inkább a 'bejutás' mozzanatára és az irányra fókuszál, míg a *bele* a 'bejutás'-ra úgy, hogy a 'benne levés' mint végállapot is része a profilnak. Páll László tanulmányában (1999) a két igekötő jelentésének különbségét az általuk kifejezett mozgásirány összehasonlításával szemlélteti: a „*be* igekötő alapértelmezés szerint egy vízszintes irányúnak észlelt elmozdulást jelöl (pl. *vki bemegy a házba, vki beküld vkit a körbe* stb.), a *bele*- igekötő egy fentről lefelé irányuló mozgást is társít a kintről befelé irányuló elmozdulás mellé (pl. *vki beleesik a kútba, vmi belefolyik a vízbe* stb.)” (Páll 1999: 117). Állításával nem tudok maradéktalanul egyetérteni, hiszen a két igekötő közötti különbséget nem csak a mozgás iránya jelenti.

Az igekötők – más nyelvi elemekhez hasonlóan – a nyelvhasználatban nyerik el funkciójukat, jelentésüket. Így az előbb említett jelentések természetesen árnyalódnak, változnak, bővülnek, ha a bázisigék figyelembevételével próbáljuk körülhatárolni a jelentést. A fentebb tárgyalt irányjelentések mellett egyéb jelentésrétegek is asszociálódnak az igekötőkhöz. Ladányi Mária a *be* igekötőnek három jelentését különbözteti meg (Kiefer–Ladányi 2000: 480–3): 1. irányjelentés ('befelé mozog, mozgat'), 2. teljesség, totalitás ('tesz valamit valahova' és 'tesz valamit valamilyenné'), 3. telítettség, szaturativitás ('relatív nagy vagy kielégítő mértékben

[végzett cselekvés]). Hrenek Éva (2012) mindkét igekötő esetében vizsgálja még a szubmerzív ('belemerülés') jelentést is, és azt alapvetően a *bele* igekötőre tartja jellemzőnek, míg a szaturativitás kifejezését a *be* használataival kapcsolja össze.

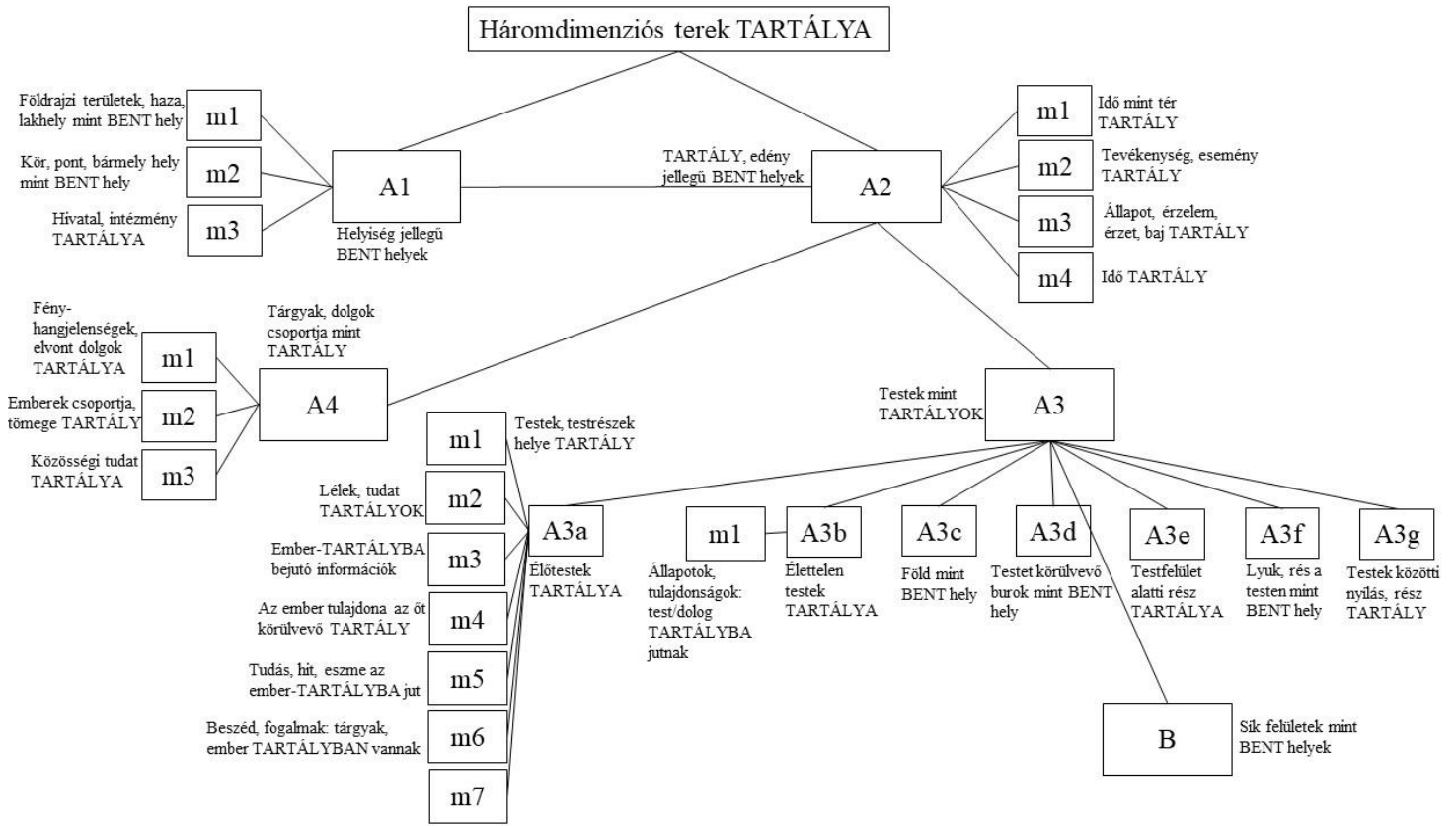
A két igekötő fogalmi szerkezetének (a TARTÁLYON belüli térrel, az abban történő további mozgással, illetve a benne levéssel kapcsolatos) fenti, finom különbsége nem eredményez minden jelentésben azonos erejű megkülönböztetést. A *be* és a *bele* alapjelentésében megfigyelt különbségek nem minden kontextusban nyilvánulnak meg. Kopcsák Róbertnek a szubmerzív jelentéssel foglalkozó munkája (Kopcsák 2018) arra figyelmeztet, hogy a szubmerzív *be* igekötős igék esetében a teljes hatókör részeként feldolgozódik a TARTÁLYON belül modellezhető folyamatszakasz is.

3. A kategóriarendszer és az abból levonható következtetések

3.1. Kategorizáció

Ladányi Mária és Szili Katalin is részletesen foglalkozott az ezen igekötőkkel létrehozott igék csoportosításával – mindketten más szempontból. Ladányi Mária (2007: 200–213) az igekötő, illetve a bázisigék jelentése, fogalomköre alapján csoportosította a *be* igekötős igéket. Fő rendszerezési elve az igekötő jelentésváltozással létrejött különböző jelentéseinek elkülönítése. Hangsúlyos gondolata, hogy nem csak az igék befolyásolják az igekötők jelentésváltozási folyamatát. Az igekötőhöz kapcsolható igék körének bővülése oka és következménye is az igekötő jelentésváltozásának. Tehát azáltal, hogy a *be* igekötőhöz kapcsolható igék csoportja bővül, jelentésváltozáson megy keresztül az igekötő, ami tovább generálja a hozzá kapcsolható igék körének bővülését. Szili Katalin az ÉrtSz.-ban szereplő *be* és *bele* igekötős igék jelentéseit vizsgálta, és a térhez, illetve a TARTÁLYMODELLhez való viszonyulás szempontját alapul véve dolgozta ki a kategóriarendszerét. Tanulmányainak (Szili 2005a, Szili 2005b) célja egyrészt a *be* igekötős igék szemantikai csoportosítása, illetve annak megállapítása, hogy milyen jelentésmódosulásokon keresztül válik az irányjelentésű igekötő perfektiváló elemmé, másrészt a *bele* igekötő vizsgálata kapcsán törekszik a tipikus kapcsolódási mintázatok megfogalmazására és ezzel együtt a két igekötő használati körének elhatárolására is.

Dolgozatomban Szili Katalin modelljének egy általam módosított változatát veszem alapul (lásd alább a Szili 2007: 166. alapján készített 1. ábrát) – az egyszerűség és áttekinthetőség érdekében megtartva az eredeti kategóriaajelöléseket.

1. ábra. A *be* és a *bele* igekötős igék szemantikai jellegű csoportosítása a tartálymodellhez való viszonyulásuk alapján²

A rendszerezésen mindössze annyit változtattam, hogy az eredetileg az *A3* egy alcsoportjának tekintett *A4* csoportot én az *A2* alá soroltam be, ugyanis véleményem szerint az *A4* nem az *A3* TEST-TARTÁLY térábrázolásához, hanem az ennél általánosabb TARTÁLY JELLEGŰ BENT HELYEK kategóriájához, az *A2*-höz kapcsolódik közvetlenül.

Vizsgálatom során a Nszt.-ban szereplő *be* és *bele* igekötős igéket rendszereztem Szili Katalin idézett tanulmányait alapul véve. A kutatásom egyik célja az volt, hogy megvizsgáljam, milyen mintázatokat rajzolnak ki a kategóriarendszerben az alapigék *be* és *bele* igekötővel ellátott alakjai. Emellett választ kerestem arra a kérdésre is, hogy mely kategóriákban fordulnak elő szinonimákként az adott igék különböző igekötős változatai, illetve arra, hogy alátámasztható-e a *be* igekötő nagyobb mértékű produktivitása.

A modell betűkombinációkkal jelöli a kategóriák egymáshoz való viszonyulását. Az *A* csoportokba tartoznak a háromdimenziós térre utaló kifejezések, a *B*-be pedig – amely az *A3* kategória alá sorolódik – a sík felületre mint BENT helyre vonatkozik. Az *A1* a háromdimenziós, helyiség jellegű tereket mint BENT helyeket jelöli. Ebben az esetben a TARTÁLY üres belső tere kerül előtérbe – az igék jelentései is erre vonatkoznak (*bemegy*, *befolyik*, *beoson*). Itt az igekötő hozzájárul az igekötős ige mint egység irányjelentésének kialakításához, pontosítja a cselekvés/történés irányát (pl. *száll* – *beszáll*). Nagyrészt klasszikus mozgásigék vagy mozgatóst

² Szili 2007: 166, a szövegben közölt módosításaimmal.

kifejező (kauzatív) igék tartoznak ide. Az *A2*-ben szereplő igék szintén a TARTÁLY belső üres terére fókuszálnak, azonban az előző kategóriával ellentétben az ide sorolt igék statikus igék: az ágens nem végez helyváltoztató mozgást, miközben cselekvése a tartály belső teréhez kapcsolódik (*beakaszt, benyúl*). Fontos különbség a két csoport között a TARTÁLY mérete: az *A1* helyiség jellegű TARTÁLYA az embernagyságnál számottevően nagyobb (például szoba, terem), míg az *A2*-é embernagyságú vagy annál kisebb (például szekrény, zseb, edény). Az utóbbi alá besorolt kategóriák abban különböznek az előbb tárgyaltaktól, hogy a TARTÁLYnak nem az üres belseje kerül a középpontba. Az *A3* és az *A4* TARTÁLYAI tömörek, de át lehet hatolni rajtuk, van felületük és kiterjedésük (mélységük, szélességük). Jobban körülhatárolható a TARTÁLY jellege: az *A3* esetében testek, az *A4* esetében pedig tárgyak és dolgok csoportjai alkotják.

Az *A3* a TESTEK MINT BENT HELYEKHEZ KÖTŐDŐ kifejezéseket jelöli. Ez alá több alcsoport is tartozik a BENT helyek minősége szerint elkülönítve. Ezeket az ábécé kisbetűivel különböztetem meg egymástól. Bizonyos alkategóriák alá *m*-mel jelölt csoportok tartoznak, melyek a vizsgált szavak lehetséges metaforikus jelentéseit foglalják magukba – a térkezelés, térviszony alapján.

A kategóriarendszerbe sorolás lehetővé tette az igekötős igék jelentéseinek áttekinthetőbbé tételét. Így átláthatóbbá vált az igék tartálymodellhez való kapcsolódása, lehetőség nyílt mintázatok felismerésére – például hogy a mozgást jelentő igék milyen kategóriákba tömörülnek, illetve milyen az igekötős igék eloszlása a tartálymodellhez való viszonyulásuk alapján.

3.2. Egyes szavak vizsgálata

A következőkben ezekre a viszonyulásokra, kapcsolatokra, elrendeződésekre fogok reflektálni néhány ige segítségével, amelyek véletlenszerűen, részben tudatosan válogatott kifejezésekben fordulnak elő. A kiválasztás esetlegessége abból adódik, hogy az említett tanulmányok (Szili 2005a, b, Szili 2007) olvasása és értelmezése közben figyeltem fel ezekre a szavakra, sokszori és egymástól távoli kategóriákban való előfordulásukra. A tudatosság pedig arra vonatkozik, hogy a bázisigék között szerepelnek egyszerű (*ad, lát, ér*) és képzett igék (*fordul, fektet*), tárgyas (*csap*) cselekvést kifejező tárgyatlan (*megy*), kauzatív igék (*ad, csempész*), és történést (is) kifejezők (*borul*). A Nszt.-t használtam annak meghatározásához, hogy hogyan hozható összefüggésbe egymással a két igekötővel alkotott szavak jelentéshálózata.

A *megy* ige *be(le)* igekötős alakjai is több jelentésben élnek a nyelvhasználatban. Van olyan jelentésmezői – sőt, általában ez jellemző –, amelyekben a *bemegy* és a *belemegy* is értelmezhető, tehát a két kifejezés bizonyos jelentéseiben szinonim lehet egymással (*bemegy a vízbe ~ belemegy a vízbe*). A szemantikai különbségek az igekötők tér- és irányjelentéséből adódnak: a *bele* igekötős változat inkább a cselekvés végeredményének BENT helyére irányítja a figyelmet. Csak abban az esetben használatos kizárólag a *bemegy* alak, ha helységről vagy helyiségről van szó (pl. *bemegy a városba, szobába*).

Szemantikai szempontból szintén változatos előfordulású a *becsempész* és *belecsempész*. Ugyanaz tapasztalható a jelentések szerinti modellbe való beillesztés után, mint a *bemegy* és *belemegy* igékkel kapcsolatban: a TARTÁLY-kategóriákba tartozók szinonim kifejezéseként viselkednek, más csoportokban azonban csak a *becsempész* fordul elő.

A *becsap* és a *belecsap* több, egymástól nagyobb mértékben eltérő jelentésben fordul elő a szótárban. A nagyszótár a *becsap*-nak tíz jelentését különíti el. Ebből hét a materiális

világra vonatkozik (pl. *becsapja a könyvet, becsap az eső, becsap a villám*), három pedig metaforikus jelentésű (*becsap 'átver'*). A *belecsap*-nak ezzel szemben a szótár csak hat jelentését említi. Szinonimaként használatos a két kifejezés a *becsap/belecsap a villám* szerkezetben, illetve ha azt akarjuk kifejezni, hogy 'hirtelen mozdulattal bedob valamit valahová' (*becsapja/belecsapja a kockákat a dobozba*). Az MNSZ2 korpusza a *becsap valamit valamibe* szerkezetre mindössze egy nyelvi adatot tárol:

(1) Mire az ág alá értek, Lidi egyet lendítve a horgászbóján becsapta a horgát a vízbe.

A *belecsap* igével alkotott ugyanilyen szerkezetre pedig huszonkét találatot ad a korpusz. Ez megerősíti a két igekötővel kapcsolatos szakirodalmi megállapítást az irányjelentést illetően, miszerint a *be* igekötő gyakrabban veszi el irányjelentését és válik perfekтивáló elemmé.

3.3. A kategóriarendszerben kirajzolódott mintázatok és lehetséges magyarázataik

A szótári igekötős igék vizsgálata, csoportosítása során különböző mintázatok rajzolódtak ki a modellben, amelyeket alapul véve megfogalmazhatunk néhány általánosítást az adott nyelvi egységek jelentésével kapcsolatban.

Mint korábban megállapítottam, a *bele* igekötős igék szorosabban köthetők a tartálymodellhez. Az *A1*-ben és al csoportjaiban csak néhány olyan kifejezés található, amely kizárólagosan ezzel az igekötővel fordul elő ebben a jelentésben (így például: *belekiált [a levegőbe]*), ugyanis ezek a kategóriák egy tágabb értelemben vett tartályhoz kapcsolódnak, az igekötő irányjelentése pedig korlátozza az ezzel való összeegyeztethetőséget.

Az azonos alapigével alkotott *be* és *bele* igekötős igék sok esetben szinonim használatúak – vagyis az igekötők felcserélésével a kifejezés jelentése csak viszonylag kis mértékben változik meg. Szinonim viszony – a kategorizációs mintázat szerint – tipikusan akkor fordul elő, ha az igekötő mozgást, cselekvést kifejező igékhez kapcsolódik, szerepe pedig az irány kijelölése, pontosítása. A legtöbb szinonimapárt tartalmazó csoportok: a TARTÁLY MINT BENT HELY (*A2* – *bebújik a szekrénybe, belebújuk a szekrénybe*); az ebből származtatott TEST-TARTÁLY MINT BENT HELY (*A3*) alkategóriái közül az ÉLETTELEN TEST-TARTÁLY (*A3b* – *bemegy a vízbe, belemegy a vízbe*) és a NYÍLÁS, RÉ, LYUK A TESTEN-TARTÁLY (*A3f* – *bemászik a lyukba, belemászik a lyukba*).

Szemantikai okok következtében egyes csoportokban szinte kizárólagosan a *be* igekötővel alkotott alakulatok fordulnak elő. Ilyenek a 'burok' jelentésű (*A3d*) és a 'testek közötti rés megszüntetését' kifejező csoportba (*A3g*) tartozó igék – például: *beborul (az ég), begombol (egy inget), becsap (egy ajtót), becsípi (az ujját valami közé/valamibe), bezárul (a kapu)* –, valamint a testfelület változásaira utaló kifejezések (*A3e*): *beesik (az arca), behorpad, besülylyed* stb. A *B* csoport is a 'sík felületek mint BENT helyek' jelentésre épül, az *A3e*-vel ellentétben azonban itt a figyelem kizárólagosan a felületre irányul: a kifejezések nem utalnak arra, hogy a sík egy tartályszerű test felszíne (például *besózza a húst, bebarangol egy területet, bedeszkáz egy ablakot*).

Érdekes különbség figyelhető meg az ÉLŐ TESTEK TARTÁLYA (*A3a* – *behabzsol, berúg*) és az ÉLETTELEN TESTEK (*A3b* – *beleaprítja a zöldséget a levesbe, beleolvas a könyvbe*) csoportja között. Az *A3a*-ra és alkategóriáira jellemző, hogy néhány kivétellel csak *be* igekötős alakokat

tartalmaznak, míg a *A3b*-ben sokkal nagyobb arányban fordulnak elő *bele* igekötős igék, a *be*-vel létrehozott alakok pedig legfeljebb szinonimaként fordulnak elő – nem gyakori az, hogy egy *be* igekötővel létrehozott igének ne szerepelne a *belé*-vel alkotott alakja is. Az alapján, hogy az *A3a* kategóriában gyakoribbak a *be*, az *A3b*-ben pedig a *bele* igekötős alakok, arra következtethetünk, hogy a nyelvhasználatban az élő test absztraktabb minőségben jelenik meg az élettelen testtel szemben. Utóbbi materiálisabbként, sokkal megfoghatóbbként tűnik fel: olyan élettelen dologként konceptualizálódik, amelynek belseje van, illetve amelynek a belsejébe lehet férkőzni. Ezzel szemben az élő test olyan entitás, amelynek esetében értelmezhető a BE irány, azonban nem kerül a figyelem előterébe a 'bent, belsejében' fogalomkör úgy, mint a *bele* igekötős alakok esetében.

Az *A3a*-nak egyetlen metaforikus szintje van, amely köthető a 'bent'-hez, az irányulás végpontjához: a LÉLEK, TUDAT TARTÁLY – az ehhez tartozó *be* és *bele* igekötős kifejezések adott jelentéseikben egymás szinonimái. Ez valószínűleg az ember testfelfogásához köthető: kultúránkban a szellemi, személyiségbeli jegyeket az agyhoz, illetve a szívhez kötjük, ezek pedig a testen belül találhatóak. Ahhoz, hogy ezekhez hozzáférhessünk, „befelé” kell irányítani a cselekvést. Így például: *beleivődik, beleférkőzik, belelát*.

Az emberhez köthető állapotváltozásokat szintén a *bele* igekötővel hozzuk létre: *beleszik* ('beleszeret'), *beleborzong*, *belevörösödik*, *beleőszül*, *belehal*. Ezek az igék az ÉRZELEM, ÁLLAPOT, ÉRZET, BAJ TARTÁLYHOZ tartoznak, mely szintén az emberi tudathoz, az ember mentális jellemzőihez köthető. Itt a határozói vonzat nem a lélekre, illetve a tudatra utal, hanem arra a dologra, jelenségre, amely kiváltotta az állapotváltozást – okságot fejez ki. A *belepirul a bókba* példáján szemléltetve: a bók az átélő tudatában olyan érzést vált ki, melynek hatására az arca piros lett. Ez metonimizációval úgy fejeződik ki, mintha magába a bókba pirult volna bele (a bóktól pirult volna el) a szóban forgó személy, nem az érzésbe, amit az kiváltott.

4. Korpuszalapú vizsgálatok

A kategóriarendszerben tapasztaltak alátámasztására szolgálnak az MNSZ2 korpuszban végzett gyakoriságvizsgálataim. Korábban megállapítottam, hogy a *bele* igekötős igék szorosabban kapcsolódnak a tartálymodellhez, ezzel szemben a *be* igekötősök az ettől eltávolodó csoportokban is gyakoriak. A vizsgálatom célja, hogy szám adatokkal, gyakoriságvizsgálattal alátámasszam azt a feltételezést, miszerint a *be* igekötős igék jelentése könnyebben absztrahálódik, vagyis ezek az igék gyakrabban veszítik el irányjelentésüket. Első lépésként példánygyakoriságot, majd típusgyakoriságot számolok – választ keresve a kérdésre: változatosabb előfordulásúak-e a *be* igekötős igék, produktívabbak-e a *belé*-vel alkotottaknál.

A *bele* igekötős igék specifikus jelentésük miatt kevesebbszer fordulnak elő az MNSZ2 korpuszában: egyrészt kevesebb igével kapcsolódnak össze, másrészt ezek az igekötős igék ritkábban jelennek meg a feldolgozott anyagban.

Az MNSZ2 adatai szerint a *bele* igekötős igék példánygyakorisága 222 834, míg a *be* igekötős igéké 1 254 178 – vagyis utóbbiak öt és félszer gyakoribbak. A korpusz teljes méretéhez viszonyított, relatív gyakorisága a *be* igekötős igéknek 1,21/1000 szó, a *bele* igekötős igéknek pedig 0,21/1000 szó.

Az egyes igekötős igék típusgyakoriságát a típusok számának és a példánygyakoriságnak a hányadosából számolt százalékban adtam meg (TTR = type-token ratio). A típusok számát úgy állapítottam meg, hogy mind a *be*, mind a *bele* igekötős igék konkordanciáján³ végeztem szótövekre korlátozott gyakoriságvizsgálatot. Az így kapott találatokra nem állítottam be gyakorisági küszöböt, vagyis a találati listán olyan nyelvi adatok is szerepelnek, amelyeknek az abszolút gyakorisága egy.

A *be* igekötős igék típusgyakorisága csak 0,48%, míg a *bele* igekötősöké 1,41%. Tehát – bár a *be* igekötő közel kétszer több (6019) igével kapcsolódik össze a korpuszban, mint a *bele* (3132) –, a *be* nem mutat akkora változatosságot a típusokat illetően (hiszen öt és félszer gyakrabban fordul elő).

Ezt a műveletet fordítva elvégezve – vagyis a példányszámot osztva a típusok számával – azt az eredményt kapjuk, hogy a *be* igekötős igék esetében egy típusra 209 példány jut, a *bele* esetében 71. Ebben az esetben minél nagyobb a kapott érték, annál kisebb fokú a változatosság, és annál nagyobb lexikalizálódási hajlandóságot lehet feltételezni a szerkezetekben.

Az így kapott számok nehezen vethetők össze, mert ez az érték – az első értékkel (TTR) ellentétben – felfelé nyitott, vagyis nem lehet megállapítani a maximumát. Az első számítás (TTR) során kapott százalékok összehasonlítása is kockázatos, ugyanis a kapott értékek nagyon alacsonyak, azok alapján nem lehetséges egyértelmű tendenciát kimutatni a produktivitást illetően.

A produktivitás mértékének összevetésére alkalmas lehet mindezek mellett az is, ha az egyszeri előfordulású típusok számát mérjük⁴ és hasonlítjuk össze. A *be* igekötős igék közül 2069 fordul elő csupán egyszer a korpuszon belül – ez az összes adat 0,16%-a. A 3132 *bele* igekötős ige közül 1128 egyszeri előfordulású – ez a teljes példánygyakoriság 0,51%-a.

Összevetve a fentebbi gyakorisági értékeket: a számszerű adatok arra engednek következtetni, hogy bár a *be* igekötő közel kétszer több igével kapcsolódik össze, típusgyakorisága alacsonyabb a *bele* igekötős igékénél. Ennek valószínűsíthető oka a lexikalizálódott kifejezések gyakori előfordulása. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy a Magyar igei szerkezetek (Sass et al. 2010) a *be* igekötős igék körében tizenkilenc lexikálisan kötött szerkezetet azonosít, míg egyetlen ilyen szerkezetet sem állapít meg⁵ a *bele* igekötő esetében.⁶ A nagyobb mértékű lexikalizálódási hajlam általában hat a produktivitásra⁷ is. A fenti számítások alapján azonban csak óvatos valószínűsítés fogalmazható meg azzal kapcsolatban, hogy a *be* igekötő produktivitása valamivel kisebb mértékű lehet, mint a *bele* igekötőé.

Feltételezéseim között szerepelt, hogy a *be* igekötővel alkotott lexémák gyakrabban vesztik el – az igekötők által eredetileg meghatározott – irányjelentéssel való kapcsolatukat. Ez az irányjelentésű kifejezések gyakoriságának vizsgálatával támasztható alá. A lativusi irányra utalhatnak nyelvileg az illativusi esetragos főnevek, illetve az ezeket helyettesítő

³ A *be* igekötős igék konkordanciája 1 254 178, a *bele* igekötősöké pedig 222 834.

⁴ A találatok közé bekerülhettek elütésből származó hibás alakok is, de mutatónak ettől függetlenül használhatónak tartom az arányként megállapított értéket.

⁵ Az eredmény természetesen nem független a szótár módszertanától, illetve a határértékek beállításától (lásd Sass 2010).

⁶ A szerkezetek nemcsak a lexikalizálódás, hanem az absztrahálódás mértékét is jelezhetik a bővítmények szemantikája révén – ezzel a kérdéssel azonban a jelen dolgozat terjedelmi okokból nem foglalkozik.

⁷ Produktivitás alatt egy adott nyelvi minta (nyelvi elem) szabad felhasználásának potenciálját értem „új (konkrét) nyelvi formák létrehozására” (Ladányi 2007: 41).

névmások: határozatlan (*valahova*), általános (*bárhova*), vonatkozó (*ahova*), kérdő (*hova*) és határozószói mutató névmások (*ide*, *oda*). Minél alacsonyabb az irányjelentésű igekötős kifejezések gyakorisága – vagyis minél kisebb arányban vannak jelen az alapjelentésű igekötő által kijelölt irányjelentést tartalmazó lexémák –, annál nagyobb az absztrahálódott jelentésű igekötős igék aránya. A metaforikus értelemben vett tereket kijelölő igéket nem különítettem el a konkrét, térbeli irányt kifejező igéktől, hiszen a metaforikus irányulásra utaló igekötős igék jelentése is nagyrészt az irányjelentésre épül.

Számításaim során kedvező esetnek tekintetem, amikor az igekötős igék a fentebb említett névszókkal fordulnak elő, majd ezt az értéket elosztottam az adott igekötővel alkotott igék összes előfordulásának számával. Ezt a műveletet külön a *be* és a *bele* igekötős igék esetében is elvégeztem, majd az így kapott két arányszámot összehasonlítottam egymással. A *bele* igekötős igék esetében a korábban említett 222 834 adatból kb. 117 500-ban – tehát megközelítőleg az összes találat 52%-ában – az ige vonzatai vagy bővítményei ezek a névszók. A *be* igekötős igék esetében az 1 254 178 adatból 239 342 esetében fordul ez elő – vagyis az összes találat csupán 19%-át képezik az említett konstrukciók. Problematikus ugyanakkor a statisztikával kapcsolatban, hogy a találatok magas száma miatt nincs lehetőség manuálisan ellenőrizni az esetleges ismétléseket, átfedéseket, illetve hogy a keresőprogram nem teszi lehetővé a mondathatárok, tagmondathatárok figyelembevételét, így előfordulhat, hogy az adott esetragos főnév az előző (tag)mondat tagja (nem az igekötős ige bővítménye). Azonban többszörös véletlenszerű mintavételeket⁸ vizsgálva azt találtam, hogy ezek a „hibák” nem olyan gyakoriak, hogy számottevően befolyásolják a statisztikát.

Az igekötős igékhez kapcsolódó főneveken végzett vizsgálat alátámasztja az eddigi állításaimat. A *be* és a *bele* igekötős igékre végeztem szűrést az igtől jobbra a második helyen álló főnevekre⁹ (a továbbiakban: R2) nézve, majd msd kóddal listáztam ezek gyakoriságát. Ebben a listában az összes R2 főnév 87-90%-a szerepel. (A *be* igekötős igék esetében az 501 289-ből 436 000-et jelenít meg, a *bele* igekötősök 88 819 találatából 79 919-et). A statisztikai adatok ennél fogva csak hozzávetőlegesek, ezzel azonban nem veszítik el hitelességüket.

A találatokat az esetragok szerint csoportosítva rendeztem táblázatba:

esetragok		<i>be</i> igekötős igék		<i>bele</i> igekötős igék	
		db	eloszlás (%)	db	eloszlás (%)
nominativus	zéró morféma	169747	38,93	25364	31,74
accusativus	-t	110084	25,24	7092	8,87
dativus	-nak/-nek	8290	1,9	508	0,64
instrumentalis	-val/-vel	6528	1,5	960	0,86
causalis-finalis	-ért	653	0,15	39	0,05

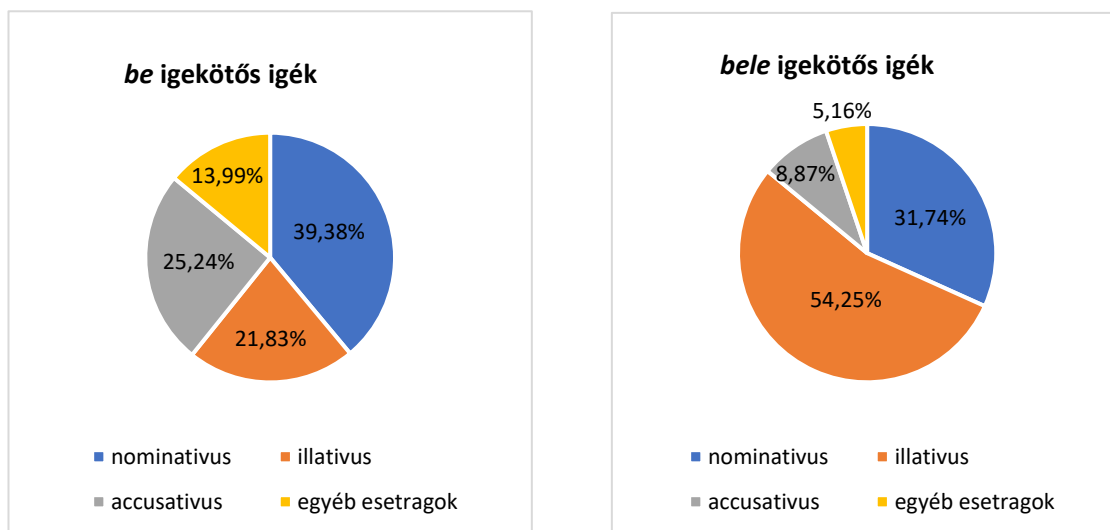
⁸ Ötször végeztem száz elemű véletlenszerű mintavételt, melyekben a hibás találatok 6-19% között mozogtak. 20%-os hibahatárral számolva a *bele* igekötős igék esetében a korábban számolt 52%-os érték 42%-ra csökkent, a *be* igekötősök esetében pedig a 19%-os érték 15%-ra esne vissza. A százalékos arány változik, de az egymáshoz viszonyított arányuk nem módosul számottevően.

⁹ Prototipikus szórend esetén az ige utáni második helyen állnak a főnévi bővítmények (első helyen a névelő áll) – ez a leggyakoribb szórend. Egyéb szórendi lehetőségeket nem vettem figyelembe, ugyanis a korpusz keresőprogramjának tulajdonságai (hogy mondat- és taghatárokat nem vesz figyelembe) jelentősen eltorzítják a statisztikát – manuális beavatkozás nélkül. A korábban említett szórend esetében a legkisebb a hibás találatok aránya. A vizsgálat során nem tettem különbséget a különböző bővítményfajták (vonzat, szabad határozó, kötött elem) között.

translativus factivus	-vá/-vé	180	0,04	32	0,04
inessivus	-ban/-ben	7723	1,77	729	0,91
supressivus	-on/-en/-ön	10054	2,31	773	0,97
adessivus	-nál/-nél	1045	0,24	51	0,06
sublativus	-ra/-re	14953	3,43	486	0,61
delativus	-ról/-ről	3073	0,71	127	0,16
illativus	-ba/-be	95183	21,83	43355	54,25
elativus	-ból/-ből	1430	0,33	236	0,3
allativus	-hoz/-hez/-höz	4421	1,01	71	0,09
ablativus	-tól/-től	1241	0,28	126	0,16
terminativus	-ig	475	0,11	119	0,15
formativus	-ként	529	0,12	40	0,05
essivus-formalis	-ul/-ül	391	0,09	84	0,11
R2 gyakorisági lista összes taláta		436000	100	79922	100

1. táblázat. A *be* és a *bele* igekötős igéktől jobbra a második helyen álló főnevek gyakorisága és százalékos megoszlása

A táblázat adataiból jól látszik, hogy a *bele* igekötős igék esetében az R2 főnevek leggyakoribb esetragja az illativus – az összes megjelenített R2 főnév 54,25%-a. A *be* igekötőhöz leggyakrabban kapcsolódó főnevek alanyesetűek, zéró morfémával állnak (38,93%), az illativusi rag csak a harmadik leggyakoribb rag, a találatok 21,83%-át képezi. Továbbá megfigyelhető, hogy az esetragok aránya ennél az igekötőnél egyenletesebb eloszlású, nincs akkora különbség a három leggyakoribb esetrag százalékos aránya között, illetve az ezeken kívüli esetragok összesített aránya magasabb. Ezt szemlélteti a 2. és 3. ábra.

2. és 3. ábra. A *be* és a *bele* igekötős igék R2 főnevek esetek szerinti százalékos eloszlása

A fenti eredmények egyetlen szórendi pozíció vizsgálatán alapulnak, mégis alkalmasak arra, hogy árnyalják Sass et al. (2010) eredményeit az igei szerkezetekkel kapcsolatban.¹⁰ A másik irányból, a szerkezetek világossága felől ugyanakkor Sass et al. (2010) meg is erősíti a fenti érvelésemet a *be* igekötős igék absztrahálódását illetően, a szótár ugyanis a *be* igekötő esetén huszonegy lexikálisan szabad szerkezetet azonosít, a *bele* igekötő esetében azonban csak négyet (Sass et al. 2010: 390–392).

Célom volt a kutatás során bebizonyítani, hogy a *be* igekötővel létrehozott igék között nagyobb az absztrahálódott jelentésű kifejezések aránya, mint a *bele* igekötős igék körében.

A *be* igekötővel létrehozott igék egyaránt utalhatnak konkrét fizikai (kisebb vagy egészen nagy kiterjedésű, vö. *A1*) terekre és metaforikus értelemben vett terekre. A *bele* igekötős igékre azonban az ilyen értelemben vett változatosság kevésbé jellemző. Leggyakrabban a fizikai valósághoz, emberi léthez szorosabban kötődő rétegekben fordulnak elő – ezek cselekedeteinek/történeleinek megfogalmazására szolgálnak az igék –, jelentésük kisebb mértékben absztrahálódik.

Azt, hogy a *be* igekötős igék esetében gyakoribbak az absztrakt jelentésű kifejezések, az MNSZ2 adatai is megerősíthetik. A *bele* igekötős igék leggyakrabban az *amibe* vonatkozó névmással alkotnak kollokációt,¹¹ a *be* pedig a *hogy* kötőszóval. Míg az *amibe* esetragos vonatkozó névmás koreferenciaviszonyt létesít a főmondat egyik szereplőjével, az ún. tartalmatlan *hogy* kötőszó nem szereplőre referál, történetileg későbbi kapcsolóelem. Ez összefüggésben áll azzal, hogy a *hogy* kötőszó elvontabb mentális tartalmak kifejtésének bevezetésére jött létre, a tagmondatok között összetettebb szemantikai kapcsolat áll fenn a vonatkozó alárendeléssel összevetve (Haader 2003, Pléh 2013). A korpuszadatok elemzése egyértelművé teszi, hogy az adatolt *hogy* kötőszók megközelítőleg 95%-a ezt, az ún. lényegi tartalomadó funkciót képviseli.¹² Ez tehát utalhat arra, hogy a *be* igekötős igék között nagyobb az absztrakt jelentésű nyelvi egységek aránya, gyakrabban alakítanak ki olyan konstrukciókat, amelyekben elvontabb viszonyok, összetettebb mentális tartalmak fejeződnek ki.

5. Összegzés

A jelen dolgozat nem talált, ezért nem állított fel szabályosságokat a *be* és a *bele* igekötők használatát illetően. Sikerült azonban mintázatokat, szemantikai alapú összefüggéseket megfigyelhetővé tennie: a Szili Katalin által kidolgozott kategóriarendszert alkalmazva a Nszt. igekötős igéire kimutathatóvá vált, hogy a *bele* igekötővel alkotott igék nem fordulnak elő minden kategóriában: az igekötő specifikusabb jelentéséből adódóan a vele alkotott igekötős igék tipikusan a jobban körülhatárolható TARTÁLYOKhoz kötődnek.

Az MNSZ2 korpuszán lefolytatott gyakoriságvizsgálat megerősítette azt az intuíciót, amely szerint a *be* igekötős igék példánygyakorisága jelentősen meghaladja a *bele* igekötősökét: annak mintegy öt és félszerese. A *be* igekötő kiterjedtebb jelentésrendszere miatt több igével

¹⁰ A szótár módszertanával kapcsolatban lásd Sass Bálint bevezetőjét (Sass 2010). A szótár az MNSZ korábbi (187 millió szövegszavas) állományára támaszkodva tárta fel a szerkezeteket.

¹¹ A *kollokáció* kifejezés alatt azokat az együttállásokat értem, amelyeket az MNSZ2 kollokációnak definiál.

¹² A *be* igekötős igék 1 254 178 találatán végeztem kollokációvizsgálatot a *hogy* kötőszóra, 93 486 találatot kaptam. Ezen ötször végeztem száz elemű véletlenszerű mintavételt. A „hibás” találatok (a nem tartalmatlan *hogy*-ok és vaktalálatok) aránya 2% és 8% közötti, így a lényegi tartalomadó funkciójú *hogy* aránya kb. 95%-ra tehető.

kapcsolódhat össze, mint a *bele*, és ez magyarázza a gyakoribb előfordulását. A típus-példány hányados és az egyszeri előfordulású típusok arányának vizsgálata azonban arra enged következtetni, hogy a *be* igekötő produktivitása kisebb, illetve hogy a példánygyakoriság alakulásában döntő szerepe lehet a gyakran használt lexikalizálódott kifejezéseknek is.

A *be* igekötős igék kisebb arányban fordulnak elő lativusi irányt kifejező bővítménnyel, mint a *bele* igekötős igék, emellett gyakrabban alkotnak kollokációt a *hogy* kötőszóval, ami utalhat az absztraktabb jelentésmezők nagyobb arányára.

Források

- MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
 Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára 1–*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://nagyszotar.nytud.hu/index.html>
 ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hivatkozott szakirodalom

- Balogh Judit 2000. Az igekötő. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 266–268.
 Fazakas Emese 2015. A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizony szemantikai struktúrájának alapján. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó.
 Haader Lea 2001. Mikrodiachrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–370.
 Haader Lea 2003. A középmagyar kor. Az összetett mondat. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 677–690.
 Hrenek Éva 2012. Igekötők irányjelentésének metaforizálódása – a *ki*, a *be* és a *bele* igekötők kapcsán. http://epa.oszk.hu/02200/02284/00002/pdf/EPA02284_Osvenyek_2012_2_Hrenek.pdf (Utolsó elérés: 2020. jún. 13.)
 Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 451–518.
 É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–43.
 Kopcsák Róbert 2018. A magyar aspektusrendszer és a szubmerzív jelentés – a *bealszik* példája. *Ösvények* 2018: 30–44.
 Ladányi Mária 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
 Lengyel Klára 2000. Az ige. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 81–95.
 Páll László 1999. A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Kézirat. http://mnytud.arts.unideb.hu/szilagyi/pall_l.doc (Utolsó elérés: 2020. szept. 2.)
 Pléh Csaba 2013. A társas tudás megjelenése a grammatikában. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 137–143.

- Sass Bálint 2010. A szótárról. In Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit: Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 9–17.
- Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szili Katalin 2005a–b. A *be* igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164., 282–299.
- Szili Katalin 2007. Beleöntsem a bort a pohárba, avagy beöntsem? A *bele* igekötő jelentésszerkezetéről. *Magyar Nyelv* 103: 163–178.
- Szili Katalin 2009. A *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 105: 175–188.
- Szili Katalin 2017. Fazakas Emese, A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térviszony szemantikai struktúrájának alapján. *Magyar Nyelv* 113: 227–234.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 187–226.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–495.

SZABADHEGYI ANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
szabadhegyi.anna@gmail.com